

TARİXİ ŞƏHƏRLƏRİN MÜASİR İNKİŞAFINDA KOMPOZİSİYA HƏLLİNİN ROLU

Mustafayeva Fidan Vaqif qızı –m.ü.f.d., Memarlığın əsasları kafedrası, AzMIU,
fidan.mustafayeva@azmiu.edu.az

Xülasə. Tarixi ərazilərdə yeni şəhərlər formalaşdırarkən burada mövcud tarixi abidələr və yeni ideyalar arasında tarazlıq, dolğun memarlıq-kompozisiya mühiti yaratmaq vacibdir. Mövcud tarixi mühit təkmilləşdirilərkən ərazinin mühafizə problemi aktuallığını qorunmalıdır. Eyni zamanda, yeni şəhərsalma həllinin həyata keçirilməsi üçün konkret təkliflər planı hazırlanmalıdır. Şuşa şəhəri uzun illər ərzində tarixi irsi, dəyərli memarlıq abidələri, təbii landşaftı, qədim ansamblları və arxeoloji baxımdan dəyərli mədəni abidələri, yaşayış məntəqələrini özündə cəmləyib. Mövcud vəziyyətdə şəhərin memarlıq simasının təşkilində həm nəzəriyyəçi, həm də təcrübəçi memar və şəhərsalma mütəxəssislərinin iştirakı vacibdir. Hazırda, tarixi və mədəni baxımdan dəyərli Şuşa şəhərinin baş planında yeniliklər təklif edildiyi təqdirdə şəhərin gələcək memarlıq-kompozisiya inkişafına maneə törədən problemlərin müəyyən olunması və müsbət istiqamətdə həllinə nail olmaq lazımdır.

Açar sözlər: tarixi ərazilər, yaşayış məntəqələri, memarlıq abidələri, müasir şəhərlər, memarlıq kompozisiyası, rekreasiya zonaları

THE ROLE OF COMPOSITE SOLUTIONS IN THE MODERN DEVELOPMENT OF HISTORICAL CITIES

Mustafayeva Fidan Vagif- PhD in architecture, department of Basics of architecture,
AzUAC, fidan.mustafayeva@azmiu.edu.az

Abstract. In the process of forming new cities in historical territories, it is important to create a balance between existing historical monuments and new ideas, a full-fledged architectural and compositional environment. The problem of protecting the territory should remain relevant while improving the existing historical environment. At the same time, a plan of specific proposals for the implementation of a new urban planning solution should be developed. For many years, the city of Shusha included historical heritage, valuable architectural monuments, natural landscapes, ancient ensembles and archaeologically valuable cultural monuments, settlements. In the current situation, it is important to involve both theorists and practicing architects and urban planners in the organization of the architectural image of the city. At present, if innovations are proposed in the general plan of the city of Shusha, which has historical and cultural value, it is necessary to identify problems that hinder the future architectural and compositional development of the city and achieve their positive solution.

Keywords: historical districts, settlements, architectural monuments, modern cities, architectural composition, recreation zones

Giriş. Yaşayış məntəqələrinin layihələndirmə prosesində şəhərsalma ansamblının kompozisiya cəhətdən şəhərin memarlıq-mühit strukturu ilə qarşılıqlı əlaqədə olması əsas şərtidir. Məsələ bu şəkildə həll olunarsa-yaşayış rayonun şəhərdə yerləşmə istiqaməti, ərazinin təbii landşaft xüsusiyyətləri, rayonun baş planının kompozisiya həllində yeri kimi amillərin nəzərə alınması tələb olunur. Yaşayış məntəqələrinin kompozisiya həlli prosesində əsas olan ərazidə ictimai həyatın mərkəzinin müəyyən olunması və onun daxili funksional-mühit təşkilidir. Bütün bu amillərin nəzərə alınması ilə layihələndirilmiş rayon modeli şəhərin silueti, panoramasını, eyni zamanda rayonun daxili və yaşayış mühitini inkişaf etdirməli və zənginləşdirməlidir. Yaşayış məntəqələrinin təşkili prosesində nəzərə alınmalı amillərdən biri insanların hətta aşağı sürətli külək olsa da şaxtalı havanı çətin keçirməsidir. Lakin isti hava şəraitində hətta aşağı sürətli külək insan orqanizminə müsbət təsir

göstərir. Bu səbəbdən külək amilinin şəhər mikroikliminin formalaşması prosesində vacib şərt olduğu məlumdur. Mikroiklimi formalaşdıran yaşıl əkililər zolağının əhəmiyyətinin təsdiqinə çoxsaylı gigiyena, iqlim, bitki mütəxəssisləri və bioloqların elmi əsərlərində rast gəlinir.

Metodologiya. Tarixi şəhərlərin baş plan təşkilində infrastrukturun formalaşma prosesində atmosfer yağıntıları, çay və göllərin mövcudluğu, günəş radiasiyasının intensivliyi, davamiyyət müddəti, külək rejimi, atmosfer təzyiqi nəzərə alınmalıdır. Layihələndirilən tikilinin şəhər və ona birləşən rayonların mühit strukturuna uyğunlaşması ilk əvvəl orada olan magistral yolları və küçələrin memarlıq həlli ilə müəyyən olunur. Kiçik yaşayış məntəqələrinin məkan təşkilinin fərqli və müxtəlif formalı olması ilk növbədə onun ölçüləri və situasiya xüsusiyyətlərindən asılıdır. Şəhərlərin yenidənqurma və inkişaf perspektivləri prosesinin əsas tələbləri kimi küçə və bağların ərazisində insanlar üçün dəyişkən mənzərələrin mövcudluğunun vacibliyini qeyd edə bilərik [2,4].

Müzakirələr. Şəhər və əkin sahələri və ya meşə ərazisi arasında olan şəhəratrafi landşaft şəhər regionunun inkişaf tempində böyük rol oynayır. Şəhəratrafi zona-mənbə, axın və eyni zamanda filtr sayılır. Şəhərdə ehtiyac hiss edilən bir çox amillər və insan psixologiyası üçün önəmli, peyzaj amili şəhəratrafi zona hesabına yaradılır. Şəhəratrafi zona hesabına rekreasiya zonalarının səmərəli həlli təşkil olunur. Məlumdur ki, şəhəratrafi zonaları düzgün təşkil etməklə şəhərin ekolojini balansını tarazlıqda saxlamaq mümkündür.

Bu, amillər şəhəratrafının həm mənbə, həm də mənsəb olduğunu sübut edir. Şəhərin iqtisadi fəaliyyəti sərnişin axınından və onun yarıtməli landşafta malik parkları, daima ətrafdan yeni bitki zolağı müdaxiləsi olan yaşıllıq zonasından asılı ola bilər. Başqa sözlə, şəhərin ümumi sanitari-gigiyenik vəziyyəti, regional sisteminin birbaşa şəhəratrafi zonaları ilə əlaqəlidir [5,6].

Kiçik yaşayış məntəqələrinin məkan təşkilinin fərqli və müxtəlif formalı olması ilk növbədə onun ölçüləri və situasiya xüsusiyyətlərindən asılıdır. Şəhərlərin yenidənqurma və inkişaf perspektivləri prosesinin əsas tələbləri kimi küçə və bağların ərazisində insanlar üçün dəyişkən mənzərələrin mövcudluğunun vacibliyini qeyd edə bilərik.

Bir çox sahələr şəhərlərin və digər yaşayış məntəqələrinin ictimai sahələrin keyfiyyəti ilə əlaqədardır. Bu, şəhərsalma mütəxəssislərinin və çox vaxt landşaft memarlarının diqqətini cəlb edən faktır. Bununla belə, şəhərin layihələndirmə həlli, landşaft memarlığı, mülki mühəndislik (hazırda daha çox ekoloji layihələndirmə adlanır) və memarlığın ənənəvi, üst-üstə düşən problemlərini həll edən sahə integrativ layihələndirmə adlanır. Bu, amil konkret olaraq yeni şəhərlər, yeni şəhəratrafi qəsəbələr, yeni yaşayış məntəqələri, şəhərin baş planının yenilənməsi, şəhər meydanları və küçələrinin layihələndirilməsi ilə əlaqədardır. Sadalanacaq amillərin sayı demək olar ki, sonsuzdur. Geniş formada desək, tək bir problem var: şəhər və rayon səviyyəsində ictimai, şəhər mühitinin layihələndirilməsi [10].

Müasir şəhər layihələndirmə prosesində dəyişən tələbat və bu şəraitə uyğunlaşan dinamik planlaşdırma strukturu bir çox hallarda tətbiq olunmalıdır. Bu səbəbdən şəhərin yaşıllıq həllinə aid problemlər daima mürəkkəbləşir və prosesdə müxtəlif element dəyişikliyi olur [6]. Şəhər mühitinin formalaşması həm urbanizasiya olunmuş ərazinin inkişafının transformasiyasını, həm də bütövlükdə memarlıq və bədii mühitin yaradılmasını əhatə edən davamlı bir prosesdir. Memarlıq və tarixi mühitin yaradılması on illiklərdən artıqdır ki, davam edir-bu, insanların bir çox nəsillərinin əməyi və ehtiyaclarının ödənilməsidir. Hər bir zaman dövrü memarlıq tikilisinin simasında, binaların üslub həllinin xüsusiyyətlərində iz buraxır, onu xüsusi əşyalar və mahir memarların əsərləri ilə zənginləşdirir.

İstənilən şəhərin görkəmi bilavasitə müasir memarlıq obyektlərinin tikintisi və eyni zamanda xüsusi dəyərə malik tarixi binaların qorunub saxlanması ilə bağlıdır. Şəhərin memarlıq abidələri ilə zəngin hissəsində çalışan mütəxəssisin ilk işi bu amilləri uyğunlaşdırma olmalıdır. Eyni zamanda, mövcud olduğumuz məkan mühitinin formalaşması üçün əsas ilkin şərtlər sosial-iqtisadi və mədəni şəraitdir. Şəhərin inkişafı onun boş sahələrə ehtiyacını artırır. Urbanizasiya olunmuş ərazinin tarixi əsasını nəqliyyat, mühəndis kommunikasiyaları və müxtəlif funksional təyinatlı obyektlərlə zənginləşmə baxımından əsas yükü təşkil edən mədəniyyət, iş və ticarət mərkəzi təşkil edir.

Yeni əsaslı tikinti obyektlərinin şəhərin tarixi hissəsində düzgün yerləşdirilməsi üçün planlaşdırılmış ərazinin yaxınlığında memarlıq abidələrinin olmasının ətraflı təhlili və onların dəyərini müasir vasitələrlə vurğulamaq imkanları zəruridir. Əks halda, yeni tikili mövcud tikililəri dəyərsizləşdirir və ətraf mühitin memarlığı, bədii bütövlüyünü poza bilər [8].

Şuşa şəhəri Azərbaycan memarlıq istiqamətinin ən gözəl örnəklərindəndir. Bu tarixi şəhərin memarlıq simasının yenidən qurulması, tarixi-mədəni irsinin qorunub saxlanması üçün xüsusi tələblər irəli sürülməlidir.

Şuşanın zəbt olunduğu illər ərzində - səkkiz muzey, on yeddi mədəniyyət klubu, otuz bir kitabxana, səkkiz mədəniyyət klubu, səkkiz uşaq musiqi məktəbi, Dövlət Rəsm Qalereyası, iki yüz qırx səkkiz memarlıq abidəsi kimi çoxsaylı memarlıq nümunələrinin dağıntısı baş vermişdir [1]. Əlavə təhlillərə əsasən, altı yüzə yaxın tarixi abidə, yeddi məktəbəqədər uşaq müəssisəsi, iyirmi iki ümumtəhsil məktəbi, mədəni-maarif və kənd təsərrüfatı texnikumunu da bu abidələr siyahısına əlavə edə bilərik [2].

Tarixi və mədəni əhəmiyyətə malik şəhərlərdə mühit kompozisiyası və strukturunun öyrənilməsi üçün şəhər sisteminin tikinti üslubuna diqqət yetirmək lazımdır. Təbii ki, şəhərin coğrafi mövqeyi, burada mövcud iqlim qurşağı amillərini də qeydə almaq lazımdır.

Qarabağ ərazisində qədim insan məskənlərinin mövcudluğu çoxsaylı elmi və arxeoloji tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur. Cıdır düzündə, Üçmıx dağında mövcud Şuşa mağarası ən qədim insan məskənlərindən biridir [3].

Şuşa şəhərində üç yüz tarixi abidə üç yüz əlli hektarlıq qoruq ərazisində yerləşirdi. Bununla yanaşı, beş yüz əlli qədim yaşayış binası, səkkiz yüz yetmiş metr uzunluğa malik, bərpa olunmuş qala divarları da mövcud olmuşdur. Burada mövcud tarixi abidələrin iyirmi üçü respublika və dünya miqyasında olmuşdur. Həmin abidələrin çoxu XVIII-XIX əsrdə inşa olunmuşdur [4], (şək.1).

Şəkil 1. Qara Böyük xanım qəsri. XVIII əsr [4]

Tarixi şəhərlərdə yenilənmə prosesində ən əsas tələblərdən biri qədim tikinti ənənələri və formasının qorunmasıdır. Burada əsas məqsəd tikinti üsulunun hazırda mövcud memarlıq abidələri ilə vəhdət təşkil etməsidir. Ötən əsrin sonlarında tarixi şəhərlərdə bərpa işlərinin təşkilində sadəcə memarlıq abidəsi və yaxın ətrafı təhlil olunurdu. Artıq illərdir ki bu prosesdə ümumi şəhər mühiti və

şəhərsalma həlli nəzərə alınır. Çünki, həmin tarixi-memarlıq abidələri həm tikinti üslubu, həm də şəhər mühitini təşkil edir.

Tarixi şəhərlərin layihələndirilməsində ümumi və lokal xüsusiyyətlərin təyin olunması şəhərin müxtəlif elementlərinin dəyəri və onları formalaşdıran amilləri görmək mümkündür. Həmçinin, tarixi şəhərlərin təhlili prosesində mövcud abidələrin dəyəri və hazırkı vəziyyəti də ən önəmli amillər sırasındadır.

Tarixi şəhərlərin inkişaf prosesində şəhərsalma həlli və tikintisinin sərhədləri diqqətə alınmalıdır. Kartoqramların hazırlanması prosesində mövcud yaşayış məskənlərinin tarixi və üslubu təyin olunur. Eyni zamanda ərazinin tarixi-şəhərsalma ənənələri qeydə alınmalıdır. Ənənəvi kateqoriya və ya qədim ənənələrə uyğun məntəqələrin çərçivəsində təhlillər aparılır [5].

Bu proseslərdə ayrı-ayrı yerləşən memarlıq abidələrinin ümumi şəhər mühitində yeri təyin edilməlidir. Daha sonra şəhərsalma həlli zamanı bu abidələr yeni tikililərlə vəhdət və şəhərin kompozisiya həllinin nüvəsini təşkil etməlidir. Tarixi abidələrin yeni şəhər sistemə uyğunlaşması çətin bir prosesdir. Ona görə də memarlıq abidəsinin şəhərsalma sistemindəki rolunu müəyyən etmək vacibdir.

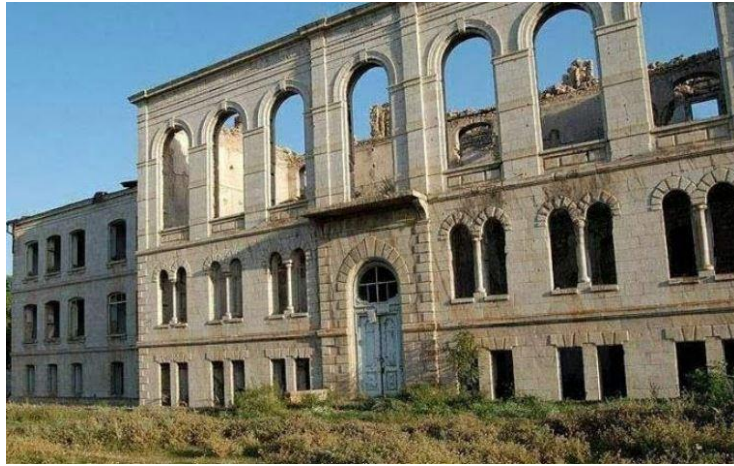
Memarlıq ansamblları, aksentləri, kompozisiya balansı və başqa amillərdən ibarət şəhərin kompozisiya sisteminin həlli formasını təhlil etmək vacibdir. Şəhərsalma kompozisiyasının vəziyyəti müəyyən olunduqdan sonra kompozisiyanın təsir əraziləri təyin edilməlidir. Bununla zonalaşma sərhədlərinin təyin etmək mümkündür. Eyni zamanda kompozisiya təsirinin müəyyən edilməsi nəticəsində yenidənqurma prosesinə ehtiyacı olan ərazilər təyin olunur (şək.2,3).

Şəkil 2. Şuşa. Realni məktəbi. XIX əsr [5]

Azərbaycanın təbii (rəngarəng və çoxşaxəli) xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması məsələsi layihələndirilmənin makro və mikroregional amillərinin yaranmasında əmələ gələn problemləri əks etdirir. Tədqiqatçıların son illərdə apardığı təhlillərin nəticəsi Qarabağ ərazisində 24 su anbarının mövcud olduğunu göstərir və bu tikililərin əksəriyyəti qəzalılıq vəziyyətdədir. Bu qurğuların yeddininin balıqçılıq istiqamətində istifadə olunduğu bildirilir. İyirmi iki su anbarı meliorasiya məqsədləri və digər ikisi enerji təyinatlı istifadə olunur [7]. Ərazi üçün inkişaf planı hazırlanmış prosesdə ərazinin təbii landşaft ehtiyatları və su hövzələri mütləq nəzərə alınmalıdır.

Ölkə səviyyəsində ekoloji layihələndirmə şərtləri və üsulları ümumilikdə layihələndirmə prosesinin əsasını təşkil edir. Dayanıqlı rekreasiya sisteminin əsas elementi-rekreasiya ehtiyatlarıdır. Tarixi-mədəni rekreasiya zonalarının təşkili prosesi bu amillərin sahəsi və keyfiyyəti ilə əlaqəlidir. Eyni zamanda ərazinin rekreasiya ehtiyatları təbii mühit və tarixi-mədəni ehtiyatlardan asılıdır.

Şəkil 3. Şuşa. Realni məktəbi. Binanın dağıntıya məruz qalmış vəziyyəti [7]

Nəticə. Tarixi- mədəni əhəmiyyətə malik şəhərlərdə yenidənqurma proseslərinin əsasını bir neçə amil və konsepsiya həlli təşkil edə bilər:

- Düzxətli kompozisiya həlli təklif etməklə yerli memarlıq xüsusiyyətlərini küçələr boyu nümayiş etdirmək mümkündür. Bununla yanaşı tikili və ətrafının kompozisiya həlli çoxformalı ola bilər. Həmçinin, milli memarlıq üslubunu təmsil edən binalardan ibarət kompozisiyanı şəhərin baş plan həllinə daxil etmək düzgün addım olardı.
- Təbii su mənbələrinin mövcud olduğu ərazilər rekreasiya zonalarının layihələndirilməsinə münbit şərait yaradır. Şuşa ərazisində mineral sular, bulaqlar, və çaylar mövcuddur. Ərazidə zəngin flora və fauna növlərinin mövcudluğu burada rekreasiya zonalarının yaradılması üçün əlverişlidir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Z., Çəmənli M. Şuşa Azərbaycanın tarix və mədəniyyət incisidir. Bakı: Təhsil, 48 s. 2012
2. Abdullayev N., Mustafayev C. və b. Şuşa-Qədim Azərbaycan Diyarı. Bakı: A.M.K, 41 s. 2009
3. Əliyev Z.B. "Qarabağ Zəfəri-Şuşa". Bakı: "OPTİMİST" MMC. 2021
4. Əliyev Z.B. "Şuşa, Schuscha, Шуша, Shusha, Choucha". Bakı: "OPTİMİST" MMC, 94 s. 2017
5. Muradov V.H. Tarixi şəhərin layihələndirmədən əvvəl tədqiqi. Bakı: Memar NP MMC, 123 s. 2005.
6. Mustafayeva F.V. Böyük şəhərlərdə rekreasiya sisteminin tipoloji xüsusiyyətlərinin inkişafı. "Elmi əsərlər" 2020 № 2, "AzMIU Nəşriyyat-Poliqrafiya", s. 23-27, 2020
7. Mustafayeva F.V. Müasir hidrotexniki qurğuların şəhərsalma inkişafı. Bakı: Radius, 100 s. 2021
8. Котлярова Е.В., Дворников Ю.Я. Принципы проектирования городской архитектурной среды. Ростов н/Д: Рост. гос. строит. ун-т, 93 с. 2014
9. Forman R.T.T. Urban Regions Ecology and planning beyond the city. New York: Cambridge University Press, 408 p. 2008
10. Lang J. Urban Design A typology of procedures and products. U K: Architectural Press, 254 p. 2005

References

1. Abbasov Z., Chamanli M. Shusha is a pearl of history and culture of Azerbaijan. Baku: Education, 48p. 2012
2. Abdullayev N., Mustafayev C. and others. Shusha-Ancient Azerbaijan Land. Baku:A.M.K, 41p. 2009
3. Aliyev Z.B. "Karabakh Victory-Shusha". Baku: "OPTIMIST" LLC. 2021
4. Aliyev Z.B. "Shusha, Schuscha, Shusha, Shusha, Choucha". Baku: "OPTIMIST" LLC, 94p. 2017
5. Muradov V.H. Pre-design survey of the historic city. Baku: Memar NP LLC, 123p. 2005

6. Mustafayeva F.V. Development of typological features of recreation system in big cities. "Scientific works" 2020 N2, "AzMIU Publishing House-Polygraphy", 23-27p, 2020
7. Mustafayeva F.V. Urban development of modern hydrotechnical facilities. Baku: Radius, 100p. 2021
8. Kotlyarova E.V., Dvornikov Yu.Ya. Principles of urban architectural environment design. Rostov n/D: Rost. Gos. build university, 93s. 2014
9. Forman R.T.T. Urban Regions Ecology and planning beyond the city. New York: Cambridge University Press, 408p. 2008
10. Lang J. Urban Design: A typology of procedures and products. UK: Architectural Press, 254p. 2005

Redaksiyaya daxil olma/Received 09.10.2022

Çapa qəbul olunma/Accepted for publication 09.11.2022

Məqaləyə istinad: Mustafayeva F.V Tarixi şəhərlərin müasir inkişafında kompozisiya həllinin rolu. Elmi Əsərlər jurnalı AzMIU, s. 23-28, N2, 2022

For citation: Mustafayeva F.V The role of composite solutions in the modern development of historical cities. Journal of Scientific works/ Elmi eserler. AzUAC, p. 23-28, N2, 2022